

ДУШАН ИЧЕВИЋ

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК — НОВА ПОТВРДА ЦРНОГОРСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Општенародни устанак против окупатора 13. јула 1941. године поново је потврдио национални идентитет Црногораца. У саопштењу настојим да утврдим основне одлике тринаестојулског устанка које се у историјској вертикали национално-ослободилачких борби Црногораца могу сублимисати у особену националну самосвојност. Чинило ми се, заправо, да је за расправу коју водимо довољно да сажето подсетим на основне чињенице и да назначим своје виђење значаја масовног оружаног устанка за самоосвјешћивање и индивидуализовање Црногораца у посебан национални идентитет. При томе, тринаестојулски устанак не везујем за какво сепаратно национално осјећање и одређење Црногораца, него баш из његових општедруштвених, југословенских и интернационалних ознака и порука трагам за аутентичним црногорским историјским искуствима, начинима живота и системима вриједности, који су омогућили да се оствари.

I

Које су основне особености општенародног устанка Црногораца?

Прво, Црногорци су у својој традицији непрекинутих ослободилачких борби за своју слободу и независност нашли упориште отпора против новог завојевача. Они нијесу прихватили понуђену поклоњену „независну“ националну државу, која би обновила краљевину Црну Гору. Изгубљену државну самосталност безусловним уједињењем, односно присаједињењем Србији нијесу хтјели да поврате под окупаторским надзором. Они се боре за своју равноправну државу у оквиру Југославије.

Друго, у антифашистичкој борби против италијанског окупатора ујединиле су се све слободољубиве и родољубиве снаге. У слиједу ратовања против империјалних тежњи Турака, Млечина, Аустро-Угара итд. Црногорци се поново сложено боре. „... Бо-

гата и жива слободарска традиција и снажно национално осјећање одиграли (су) веома значајну улогу у тринаестојулском устанку“.¹⁾

Треће, Црногорци су губљењем државности, потирањем свог имена и идентитета, претварањем у заосталу провинцију унитарне Краљевине СХС напрасно спознали да су, вољно или невољно, запали у неизвјесну историјску судбу у којој се губе резултати и квалитети вишевијековне борбе за самосталност и индивидуалност.

Четврто, основна политичка снага која је национално признавала и освјешћивала Црногорце била је Комунистичка партија Југославије. Она је и једина која је након потпадања под окупаторску власт била организована и спремна да покрене и предводи народ у ослободилачку и антифашистичку борбу.

Пето, масовну војску устанка и Народно-ослободилачке борбе реално чини сељаштво, малобројно радништво, али велику освјешћивачку и организаторску улогу обавља млада интелигенција (најчешће комунисти), претежно школована изван Црне Горе, образована и борбено расположена. Заправо омладина рођена у вријеме ранијих ратова и уједињења носи замах устанка. Она је нетрпељива и према дотадашњем режиму и према окупатору.

Шесто, у Црној Гори је букнуо први масовни устанак против фашистичког окупатора у поробљеној Европи. Створена је, како свједочи Милован Ђилас, „национална војска“. Званично је основана Привремена врховна команда национално-ослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санџака. Значи, као и у другим југословенским земљама национална војна руководства под заједничком командом Главног штаба НОПО Југославије.

Седмо, Црногорци нијесу прихватили програме ни сепаратиста, који су нудили тзв. велику независну Црну Гору, ни великосрпских националиста, који су нарочито кроз четнички покрет, након раслојавања устанка, стремили тзв. великој Србији или унитаристичкој монархистичкој Југославији. Они су били против сваког национализма и унитаризма. Народно-ослободилачком борбом започетом тринаестојулским устанком црногорски народ се самоопредијелио за своју слободну и равноправну државу у јединственој федеративној Југославији.

Осмо, Црногорци су истовремено са успјесима у борби против окупатора и стварањем слободне територије успостављали нову народну власт, која се најприје организовала управо у Црној Гори. Тиме су рушили и ранију власт, која им је закидала основна људска, грађанска и национална права. Социјална револуција која се развијала напореда са национално-ослободилачком борбом давала је изгледе да ће се на нови начин испуњавати тежње народа за слободним и достојанственим животом.

Девето, црногорска нација и, наравно, ранија државна самосталност били су основа за посебну црногорску државу и фе-

¹⁾ Уп. Милија Станишић, Токови револуције у Црној Гори, Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић“, Никшић 1980, стр. 110.

деративну јединицу у југословенској федерацији. У одлукама Другог засиједања АВНОЈ-а утврђено је да се на основу права на самоопредјељење, укључујући и право на отцепљење или на уједињење са другим народима „Југославија изграђује и изграђиваће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине“.

Основа црногорске државе, у слиједу тековина устанка и НОБ озваничена је стварањем Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке, који прераста у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО) и на свом III засиједању одлучује да сагласно одлукама II засиједања АВНОЈ-а Црна Гора уђе у састав Демократске Федеративне Југославије као равноправна федерална јединица. Црногорци су тако ослободилачком борбом заједно са свим југословенским народима остварили своје право на самоопредјељење и добровољно се ујединили у заједничку савезну државу.

II

У устанку је провалила огромна енергија незадовољства маса, која се првенствено усмјерила против окупатора. Она је, међутим, накупљана дуже времена: а) због заиста тегобног живота народа у свакаким оскудицама у заједничкој држави, и б) због сувише брзог распада Југославије и капитулације југословенске војске, која се предала скоро без праве борбе. Црногорци су, сем које шачице сепаратиста, доживјели априлски слом, окупацију и распарчавање Југославије, како пише Батрић Јовановић, као националну трагедију, као да су „пали у најцрње национално ропство“.²⁾

На национално освјешћивање и политичко незадовољство Црногораца између два рата увелико су утицали начин уједињења и фактичка неравноправност. У начину уједињења, односно присаједињења Црне Горе Србији и безименог уласка у заједничку државу налазе се изворишта за многа незадовољства Црногораца. Истраживања др Дима Вујовића дају довољно основе за објективно сазнавање и поуздано закључивање.³⁾ Ја ћу само подсјетити на битне околности.

Уједињење југословенских народа била је њихова вјековна тежња и објективна потреба свих. За Црну Гору у заједничкој држави отворене су могућности за свестранији економски и културно-политички развој. Уједињење је изазвало одушевљење Црногораца. Начин уједињења, који је наметнуо безусловно,

²⁾ Уп. Батрић Јовановић, Тринаестојулски устанак, НИО „Побједа“, Титоград, НИРО „Четврти јул“, Београд 1984.

³⁾ Уп. Димитрије Димо Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије, Графички завод, Титоград 1962.

Подгоричка скупштина 1918, Школска књига, Стварност, Загреб 1989:

практично присаједињење Црне Горе Србији, међутим, обављен је у режији заступника владе Србије и под присмотром српске војске, братске али туђе државе. План присаједињења донесен је са стране и доведени извршиоци који ће га без поговора извести. Одбор за уједињење који је организовао цјелокупну практично-политичку и организациону активност (прогласи, организација скупова, наметање кандидата, именовање појединих поузданих представника итд), састављен од присталица безусловног уједињења, којег су чинили страни држављани, дошао је у Црну Гору са српском војском. Резолуција Подгоричке скупштине била је унапријед написана изван Црне Горе и донесена, а договорена је и са командантом Јадранских трупа.

Божихна побуна, која је избила убрзо након уједињења, није била само израз чежње за повратком краља Николе, за новом монархије и независне државе, нити је настала мијешањем Италије и смутњама преко вјештог агента, који је подбадао Црногорце на оружани устанак, него је била и оправдани протест против чина којим је Црна Гора нестала са историјске сцене.

У првој заједничкој држави Црна Гора, која је изгубила своје име и претворена у административну, прво област, а потом бановину, била је сасвим занемарена у развоју политички обесправљена и економски израбљивана. Наслиједила је велику привредну заосталост, која је настављена и повећавана у међуратном раздобљу. Претежно аграрно подручје, са око 80% становништва које живи од пољопривреде, на ситном сељачком посједу и оскудној земљи, било је веома сиромашно, а црногорски сељаци најзадуженији у земљи. Улагања у црногорску привреду била су сасвим незнатна, добила је тек 4,5% репарација које су јој припадале по мировном уговору. Према улагању капитала у индустрију, Словенија се развијала 25 пута брже од Црне Горе. У Југославији је на подручју Црне Горе изграђено само 12 предузећа, претежно занатског карактера. Било је идеја да се Црногорци, поготову они непоћудни режиму, раселе у друге крајеве Југославије. Средства из буџета трошена су углавном за подизање жандармеријских станица.

Становништво је, како наводи др Зоран Лакић, прво било изложено бруталном терору војних казних експедиција, а касније жандармеријских патрола. Владајућа буржоазија третирала је Црну Гору као колонију. У коментару познатих података о заостајању Црне Горе закључује да је Црна Гора у међуратној Југославији 1918—1941. године била национално обесправљена, политички деградирана и економски израбљивана.⁴⁾ Незадовољство економским стањем и начином уједињења код црногорског народа стапало се у осјећање закинутости и отпора. Одсјечније се почиње обнављати и развијати свијест о сопственој индвидуалности, о потреби самосталности и равноправности у заједничкој држави.

⁴⁾ Уп. Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941—1945, Обод, Цетиње, Народна књига, Београд 1981, стр. 17—29.

Распадом и окупацијом Југославије од тзв. сила Осовине, Црна Гора је потпала у италијанску окупациону зону. Ријетки фронт на коме се југословенска војска жестоко борила против нападача било је подручје Скадра, у којем су учествовали Зетска дивизија и Комски одред, а познат је постао по јунаштву подгорички, звани „Црвени пук“, када је заробљено хиљаду Италијана. Црногорци су били ојађени брзом капитулацијом и окупацијом. Италијанска власт је, истина, била завела благи режим окупације, све је рађено да се Црна Гора примири под италијанским патронатом, пошто је по споразуму са Њемачком било предвиђено да се Црна Гора обнови као „независна“ држава „уједињена с Италијом политичким и уставним везама“ и статусом протектората по угледу на Албанију. Црногорски сепаратисти прихватили су понуду за обнову „независне државе“. Они су 12. јула објавили да је „престала окупација Црне Горе од стране Србије“ и прогласили су „стварање суверене и независне Црне Горе“, наравно под италијанским скутом.

Свенародним устанком, у коме је учествовало 32 хиљаде устаника, Црногорци су дан касније срушили квислиншку владу и у налету ослободили већину територије Црне Горе (осим већих градова), непријатељу нанијели велике губитке у људству и материјалу. Црногорци су показали да не желе Италијане ни као „ослободиоце“ ни као „династичке рођаке“. Тиме се на нови начин освјетљава и приказивање Божићне побуне као поглавитог удјела италијанске пропаганде и помоћи сепаратистичком покрету. Највећа побједа над Италијанима постигнута је баш у крају који је био средиште Божићне побуне (цетињски срез).

У процесу припрема и извођења општенородног устанка настаје најшири програм ослободилачког покрета, чије основне карактеристике др Радоје Пајовић налази у следећем:

прво, национално самоопредјељење и равноправност црногорског народа и пуна равноправност народа Боке и Санцака, као и свих других југословенских народа, борба против ма чије хегемоније и шовинизма било према ком народу или националној мањини,

друго, братска сарадња са свим југословенским народима, треће, словенска солидарност и развијање љубави према свим словенским, а сузбијање шовинизма и мржње према несловенским народима,

четврто, демократска народна владавина и уништење свих трагова фашизма,

пето, борба за животна права омладине и за равноправност жена.⁵⁾

⁵⁾ Уп. Др Радоје Пајовић, Ослободилачки рат и револуција у Црној Гори (1941—1945), Црна Гора, зборник радова, Књижевне новине, Београд 1976, стр. 344.

У поновном превредновању искустава и доприноса тринаестојулског устанка заиста би се могла потврдити његова историјска визија у борби против сваког национализма и шовинизма, а за демократске начине рјешавања националног питања и успостављања равноправних односа.

III

У тринаестојулском устанку је остварен згуснути историјски тренутак националног самоосвјешћивања и идентификовања Црногораца. Процес националног индивидуализовања се не зачиње нити завршава у каквим одсјечним тренуцима или строгим временским раздобљима. Бити нацијом или бивање нацијом, како каже Бенедикт Андерсон,⁶⁾ дуготрајан је друштвено-историјски процес, који је и црногорска нација испунила и испуњава у многим противречним односима, али је у основи остварен у битним одредницама.

У особеном историјском друштвеном развоју др Димо Вујовић налази основе за национално индивидуализовање Црногораца. Наиме, сматра да је национално конституисање Црногораца нарочито омогућено ослободилачким ратовима 1876—1878. године, који су за Црну Гору имали значење буржоаско-демократских револуција у другим земљама, те Берлинским конгресом, који је размеће од кога почињу брже да се развијају друштвени односи који једино доводе до конституисања у нацију. У Црној Гори је тај процес у току већ стотину година и прошао је три фазе развитака:

прва, у оквирима независне црногорске државе, односно од Берлинског конгреса (1878—1918), када још није конституисана црногорска нација, односно није завршен процес националног индивидуализовања,

друга, у оквирима југословенске буржоаске државе (1918—1941), када се „ломи“ између српске и црногорске националне свијести, и

трећа, у периоду социјалистичке револуције и социјалистичке изградње (од 1941. године до данас), када се одређеније обликује црногорска нација у посебан ентитет.⁷⁾

Објективни друштвено-историјски процеси, ослободилачке борбе, независна држава, особена етичко-психолошка својства итд. временом су омогућили да се национално индивидуализују Црногорци. На национално освјешћивање и признавање Црногораца у новије вријеме највише је допринијела Комунистичка партија Југославије. Она је спазавала и у својим програмима обухватала стварне интересе и тежње црногорског народа за економским и културним развитаком и за националном равноправ-

⁶⁾ Уп. Бенедикт Андерсон, *Нација: замишљена заједница*, Школска књига, Загреб 1990.

⁷⁾ Уп. Др Димо Вујовић, *О етногенези Црногораца и марксистичком опредјељењу нације*, Пракса, 4, Титоград 1981, стр. 75—77.

ношћу. Већ у 1926. години се пише о црногорском као о националном питању, па смјешта у контекст борбе „за економско и национално ослобођење Црне Горе“. Први пут се изричито, како примјећује др Душан Лукач, о Црногорцима као народу почиње говорити 1931. године. Тада се у писму ЦК КПЈ чланству у Црној Гори, априла 1931. године, говори о Црногорцима као народу, који се позива да се супротстави денационализацији Црногораца и настојањима монархије да „претопи Црногорце у новосковано југословенство“, које служи милитаризацији и српској буржоазији.⁸⁾ У једном писму Јосипа Броза из 1936. године црногорски народ, као и други југословенски народи, треба да се на демократски начин изјасне како желе да уреде своје међусобне односе у државној заједници на основу пуне демократије и равноправности свих народа.⁹⁾ Црногорска омладина, која је била под непосредним утицајем КПЈ, супротставила се пропаганди црногорских сепаратиста о стварању „независне“ Црне Горе. У свом прогласу 1939. године залаже се за независност Југославије, пошто се тако црногорски народ бори за своја права. А Црна Гора може бити слободна само у слободнј, демократској и независној Југославији, у заједничкој борби може извојевати да буде равноправна и „живи слободним националним животом у оквиру државне заједнице Југославије“.¹⁰⁾ У Резолуцији Пете земаљске конференције КПЈ, октобра 1940. године, у оквиру борбе за националну равноправност угњетених народа и националних мањина Југославије, издваја се и борба за равноправност и самоодређење црногорског народа, али и одлучна борба против вођства црногорских федералиста, који помоћу талијанских империјалиста припремају нови јарам црногорском народу.¹¹⁾

Увелико спонтани тринаестојулски устанак био је и организован и усмјераван позивима и дјеловањем КПЈ. Народ је већ био наоружаван при распаду старе југословенске војске, а у бојевима је задобијао ново оружје. Непосредно након капитулације Југославије, посебно напада Њемачке на Совјетски Савез, КПЈ позива народ Југославије на оружани устанак. Покрајински комитет КПЈ упутио је проглас црногорском народу и народу Боке и Санцака 22. јуна у коме га позива на борбу против окупатора и његових слугу „за своје национално ослобођење. До националне слободе можеш доћи удружен са свим поробљеним народима Југославије и Балкана — једино у савезу са великом, моћном и непобједивом земљом социјализма, Совјетским Савезом!“ Црногорци су први масовно устали против окупатора. Чак се и српски народ, у позиву ЦК КПЈ јула 1941. године, по-

⁸⁾ Уп. Др Душан Лукач, Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918—1941, Институт за савремену историју и НИП Export PRESS, Београд 1972, стр. 251—52.

⁹⁾ Према, Национално питање, Центар друштвених дјелатности ССОХ, Загреб 1978, стр. 259.

¹⁰⁾ Према АИГТ, III, 2—11, 1939.

¹¹⁾ Према, Национално питање, исто, стр. 281.

жива на устанак по угледу на Црногорце, „... народ који је устао да збаци окупаторски јарам италијанских фашиста“.¹²⁾

Свенародни устанак практично је добио карактер рата између Италије и Црне Горе, како је записао италијански министар иностраних дјела гроф Г. Ђано. А генерал Пирцио Бироли, који је преузео сву војну и цивилну власт у Црној Гори ради гушења устанка, признао је да држати покорене Црногорце, занесене комунистичком идеологијом, те покушати да се ред одржи обећањима и убјеђивањем, значило је „... исто што и орати море, дакле илузију“. Насупрот „спасиоцима народа“, који су „чекали боља времена“ за „народни устанак“, а практично помагали окупатору у гушењу стварног општег народног устанка, комунисти су заједно са свим родољубима обједињавали патриотске, антифашистичке и демократске снаге у борби против окупатора. Национална свијест Црногораца расла је и дјелатно испуњавана у ослободилачким циљевима борбе, у отпору сваком подаништву и издајству црногорских сепаратиста и великосрпских националиста.

Нема разлога да се задржавам на свим догађајима устанка, на осипању и расцјепу међу устаницима, на појаву четничког покрета, који је уистину био издајство према сопственом народу, а служење окупатору, на поновно бујање ослободилачке борбе у Црној Гори и на коначну побједу над поробљивачима и њиховим подворницима. За тему којом се бавим навешћу још мишљење Милије Станишића, који утврђује да је КПЈ „... ширила и хомогенизовала црногорску националну свијест на основама своје националне политике. Захваљујући побједама НОП-а у Југославији и афирмацији црногорске нације у НОР-у, Црна Гора је оружјем у руци извојевала право на самоопредјелјење и у југословенској федеративној заједници је стекла и осигурала националну слободу и равноправност“.¹³⁾ „Творац“ црногорске нације Милован Ђилас само је могао да потврди да други свјетски рат, НОБ и револуција означавају „... кулминациону тачку процеса формирања Црногораца у посебну нацију, посебну националну индивидуалност“.¹⁴⁾ Ђиласово предомишљање, порицање црногорске нације као наводне идеолошке творбе и њено свођење на административну посебност више казује о аутору, него о самој суштини и самосвојности црногорског националног бића.

Нације се вербално не проглашавају нити одобравају или прописују каквим политичким актом. Оне нијесу произвољне нити изнуђене заједнице. Не могу се ни брисати ако се они који су у одређеном тренутку проглашени за њихове „изумитеље“ предомисле и „смисле“ нове „доказе“. Одређене политичке околности и распореди политичких снага могу погодовати да се „признаје“ или „одбије“ конкретна национална индивидуалност.

¹²⁾ Исто, стр. 291.

¹³⁾ Уп. Милија Станишић, Токови револуције у Црној Гори, III, исто, 1988, стр. 235.

¹⁴⁾ Уп. Милован Ђилас, О црногорском националном питању, Партијска школа при ЦК КПХ, Загреб 1946, стр. 92—100.

Црногорска нација је настала у дуготрајном друштвено-историјском процесу, која се, поред осталог, сублимисала и у ослободилачким борбама, чију завршницу означава тринаестојулски устанак и НОБ у другом свјетском рату, када поново задобија своју државност и постаје равноправна федерална јединица у демократској федеративној Југославији.

Dušan Ičević

UPRISING ON THE THIRTEENTH OF JULY — NEW CONFIRMATION
OF MONTENEGRIN NATIONAL IDENTITY

S u m m a r y

The general people's uprising on the 13th of July 1941 once again confirmed Montenegrins' national self-consciousness created during the long socio-historical process. In the vertical of Montenegrins' National Liberation Struggle, the 13th of July marks the sublimation of national consciousness and individuality confirmed in National Liberation Struggle in World War II through the recognition of Montenegrin nationality and renewal of Montenegrin national country. The 13th of July uprising united all patriotic and freedom-loving strength and value of Montenegrins to fight against the foreign conqueror. The period between World War I and World War II was the period of converting the Montenegrins into the particular national collective due to the loss of the country's independence, economic inequality and political deprivation. Montenegrins do not accept to lose their name, identity and independence. In the total uprising liberation and national striving of Montenegrins for their own statesmanship and republic in the Yugoslav federation are united. National individuality and statesmanship are the basis of Montenegrins' right of self-determination for the separate unit in the joint democratic federal state.

